

BOŻENA MATUSZCZYK
Lublin

W SPRAWIE XVI-WIECZNEJ NORMY
POLSKIEGO JĘZYKA LITERACKIEGO
NA PRZYKŁADZIE KONTYNUANTÓW GRUPY *źr¹

Rozwój prasłowiańskich grup *sr', *źr', *žr' w historii polszczyzny oraz ich kontynuanty we współczesnych gwarach polskich przedstawił W. Śmiech w pracy monograficznej pt. *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sr', *źr', *žr'* (Łódź 1953). Zawarty w niej materiał pozwala przyjąć, że do połowy XV w. rozwój wymienionych grup nie charakteryzuje się zróżnicowaniem dialektalnym, natomiast „druga poł. w. XV i w. XVI przynoszą zmiany co do wyglądu kontynuantów grup *sr', *źr', *žr'” (tamże s. 119). Odnośnie do interesującej nas tu szczególnie grupy *źr' autor stwierdza, że od połowy XV w. grupa ta „ma w dalszym ciągu postać źrz albo, w śródgłosie, kontynuowana jest przez -jrz-. Kontynuant -jrz- występuje w wieku XV w zabytkach wielkopolskich: Mammotrekt z 1471 r., Modlitwy Wacława, Zespół ewangelijny Bibl. Ord. Zamoyskich. W zabytkach małopolskich i mazowieckich zachowuje się kontynuant źrz” (tamże s. 116).

Bogaty materiał ilustrujący rozwój wymienionych grup spółgłoskowych w 1. poł. XVI w. przedstawiła M. Bargieł w pracy *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI w.* (Wrocław 1969). Dla grupy *źr' są poświadczone w tym okresie następujące kontynuanty: WIELKOPOLSKA. W pozycji śródgłosowej -jrz-². Tak w *Księgach poznańskich* i *Żołtarzu* Wróbla (w zabytku tym -jrz- zapisano 67 razy, a tylko 2 razy

¹ Artykuł jest zmienioną i poszerzoną wersją referatu wygłoszonego na XIII Ogólnopolskiej Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków. Łódź 10-12 maja 1988 r.

² W zebranych przez M. Bargieł materiale pochodzącym z zabytków wielkopolskich, sieradzkich i mazowieckich jest tylko jeden zapis kontynuantu grupy *źr' w nagłosie w postaci źrz w *Żołtarzu* Wróbla. Por. Bar 99.

-jźrz-). Natomiast w *Kazaniu Paterka I* i *Modlitewniku Ptaszyckiego I* występuje grupa źrz (w *Modlitewniku Ptaszyckiego* także jeden przykład z grupą źr). Warto jednak w tym miejscu przypomnieć, że Wielkopolanin Paterek przez długi czas był związany z Krakowem (ur. ok. 1480 r. w Krakowie przebywał od 1500 r.), natomiast *Modlitewnik Ptaszyckiego* obok cech wielkopolskich ma też właściwości dialektu małopolskiego. Niewykluczone zatem, że pisarz pochodził z terenów wielkopolskich bliskich zachodniej Małopolsce³.

SIERADZKIE. Tylko jeden kontynuuant grupy *źr' w postaci -jrz-. Tak jest w *Sprawie chędogiej*, *Ewangelii Nikodema* i *Historii Trzech Króli*.

MAZOWSZE. Występuje tu spore zróżnicowanie kontynuuantów⁴. Widać to najlepiej na przykładzie *Historii Aleksandra*, gdzie 103 razy zapisano grupę -źrz-, 18 razy -jrz-, po jednym przykładzie zaświadczone są grupy -jźrz- oraz -źr-. W *Zapiskach warszawskich* 6 zapisami poświadczona jest grupa -jźrz-, jednym przykładem -jrz-. Natomiast w *Żywocie Eufraksji* występuje tylko -jrz- (15 razy).

MAŁOPOLSKA. W nagłosie źrz-//źr-. Tak jest w *Księgach krakowskich* (12 razy źrz-, 2 razy źr-) i *Rozmyślanii przemyskim* (3 razy źrz-, 1 raz źr-). W *Modlitewniku Konstancji* jednym przykładem zaświadczone jest grupa źr-⁵. W pozycji śródgłosowej zdecydowanie przeważa grupa -źrz-: w *Modlitewniku Konstancji* zapisana 23 razy, w *Rozmyślanii przemyskim* 37 razy, *Kodeksie dzikowskim I* 11 razy, *Kodeksie Stradomskiego* 3 razy. Poza tym dużą liczbą przykładów (ale tylko w dwu zabytkach) reprezentowana jest grupa -źr-: w *Rozmyślanii przemyskim* zapisano ją 83 razy, w *Kodeksie Stradomskiego* 7 razy. Inne kontynuuanty *źr' trafiają się sporadycznie: grupa -jrz- (po 2 zapisy) w *Kodeksie dzikowskim II* i *Modlitewniku Konstancji* oraz grupa -jźrz- poświadczona 5 przykładami w *Modlitewniku Konstancji*, zabytku zdradzającym silne wpływy czeskie.

Podsumowując przegląd kontynuuantów *źr' w rękopisach 1. poł. XVI w., trzeba stwierdzić, że w pozycji śródgłosowej najbardziej reprezentatywną w zabytkach tego okresu jest grupa -jrz-. Występuje ona w rękopisach wielkopolskich (*Księgi poznańskie*, *Żołtarz Wróbla*), sieradzkich (*Sprawa chędogo*,

³ Por. uwagi Bar 167 i 169.

⁴ Jak pisze Bargieł: „Na Mazowszu ścierają się różne tendencje, w wyniku których występują obocznie grupy źrz, jźrz, jrz, źr” (Bar 100).

⁵ W innych zabytkach, jak *Kodeks Dzikowski*, *Kodeks Stradomskiego* kontynuuanty grupy *źr' poświadczane są tylko w pozycji śródgłosowej (por. Bar 99).

Ewangelia Nikodema, Historia Trzech Króli)⁶, mazowieckich (*Historia Aleksandra, Żywot Eufrajsji, Zapiski warszawskie*) i wreszcie małopolskich (*Kodeks dzikowski II, Modlitewnik Konstancji*). W sumie we wszystkich wymienionych zabytkach grupa *-jrz-* poświadczona jest 248 przykładami.

Zupełnie inaczej ma się rzecz z grupą *-jźrz-*. W rękopisach 1. poł. XVI w. występuje sporadycznie: w *Modlitewniku Konstancji* (5 razy), w *Zapiskach warszawskich* (6 razy), *Historii Aleksandra* (1 raz), *Żołtarzu Wróbla* (2 razy). W sumie mamy tylko 14 zapisów.

W świetle zabytków rękopiśmiennych 1. poł. XVI w. dziwić musi fakt, że właśnie grupa *-jźrz-* stała się normą w drukach 2. poł. XVI w. Śmiech (jw. s. 117) we wspomnianej już monografii pisze, że: „W drukach wielkopolskich XVI w. **źr´* kontynuowane jest w nagłosie przez *źrz-*, w śródgłosie *-jźrz-*”. Stwierdza też, że „w drukach mazowieckich występuje tylko *-jźrz-*” (tamże s. 118). Podobnie jest w drukach małopolskich, gdzie w nagłosie powszechnie jest *źrz-*, w śródgłosie *-jźrz-*. Na przykład w drukach Jana Kochanowskiego typowym kontynuantem jest grupa *-jźrz-* (tamże s. 117). Jedynie w drukach sieradzkich stwierdza autor większe zróżnicowanie w zakresie kontynuantów grupy **źr´*. Podając na pierwszym miejscu *-jźrz-*, wymienia też grupy *-źrz-*, *-jrz-* oraz *-zr-* (tamże s. 118).

Podsumowując przegląd XVI-wiecznych kontynuantów grup **sr´*, **źr´*, **žr´* Śmiech (jw. s. 120) stwierdza też, że: „W wieku XVI, obserwując kontynuanty badanych grup spółgłoskowych występujące w rękopisach i drukach, zauważamy rzecz bardzo interesującą. Zmiany, które stwierdziliśmy w rozwoju tych grup w 2. poł. XV w. znajdują swoje odbicie również w rękopisach XVI w. Także niektóre druki krakowskie do około 1530 r. używają na ogół kontynuantów nowych (*środa, uźrał*). Od mniej więcej połowy XVI w. sytuacja ta ulega zmianie. W rękopisach występują nadal kontynuanty powstałe w drodze fonetycznych zmian z dawniejszych grup *śrz*, *źrz*, w drukach natomiast, niezależnie od pochodzenia ich autorów, ustala się mniej więcej jednolity typ kontynuantów”.

Czy rzeczywiście druki 2. poł. XVI w. nie poświadczają dialektycznego zróżnicowania kontynuantów *śrz*, *źrz*? Nie podzielając stanowiska Śmiecha w tej kwestii, proponuję prześledzić kontynuanty grupy **źr´* występujące w kilku

⁶ Należy podkreślić, że grupa *-jrz-* jest w tych zabytkach wyłączna.

wybranych drukach tego okresu, drukach zróżnicowanych jednak nie tylko ze względu na pochodzenie autorów, ale także miejsce druku⁷.

Wykorzystany przeze mnie materiał pochodzi głównie z pierwszych wydań XVI-wiecznych przekładów Biblii⁸, tzn.:

1. tzw. *Biblii Leopoldy*, wydanej w Krakowie w drukarni Mikołaja i Stanisława Szarffenbergerów w 1561 r.;

2. *Biblii brzeskiej*, zwanej też *Radziwiłłowską*, wydanej w Brześciu Litewskim w 1563 r.;

3. *Biblii nieświeskiej* w tłumaczeniu Szymona Budnego, wydanej w drukarni Macieja Kawieczynskiego w 1572 r.;

4. Biblii w tłumaczeniu Jakuba Wujka, wydanej w Krakowie w drukarni Łazarzowej (J. Januszowskiego) w 1599 r.

Inne druki, objęte częściową kwerendą, to: dwa wydania *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka (Wyd. 2. Poznań 1582, wyd. 3. Kraków 1588) i w tłumaczeniu tegoż autora Nowy Testament, wydany podobnie jak Biblia w Krakowie (1593 r.), ale w innej drukarni (A. Piotrkowczyka); książeczka Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego* (Wilno 1577)⁹ i tegoż autora 1. wydanie *Żywotów świętych*, które ukazało się w Wilnie w 1579 r. (następne wydania wychodziły w Krakowie)¹⁰.

Materiał pochodzący z wymienionych tekstów jednoznacznie przekonuje, że grupa *źr´ miała w drukach 2. poł. XVI w. bardzo różne kontynuanty.

W BibLeop najczęściej spotykanym kontynuantem *źr´ jest grupa źrz (zapisywana jako zrz, źrz, śrz, srz, a nawet źrz, co trzeba chyba złożyć na karb dość niekonsekwentnej grafii tego zabytku), np.: *uzrzą* Gen 12, 12, *wezrzy* Gen 15, 5, *weszenia* Gen 29, 17, *uzrzawłly* Ex 2, 6, z *pośrzenia* Ex 23, 30, *uźrzał* Ex 32, 19, *obeźrzeć* Lev 13, 13, *uźrzał* Num 22, 31, *uzrzelisie* Deut 5, 23. W formach typu *dojrzały* dwukrotnie zapisano tę grupę z wstawnym *d*, por.: *uzdrzających* fig Mich 7, 1, *dozdrzátemu* Nah 3, 12. Poza tym bardzo licznie zaświadczona jest w BibLeop grupa -jźrz- (-jzrz-). Podkreślić jednak trzeba, że w kilku pierwszych Księgach pojawia się ona wyjątkowo (por. *poyzrzał* Gen 19, 28, *poyzrzę* Ex 12, 13, *poyzrzeli* Ex 16, 10, *weyzrzy* Num

⁷ Śmiech oparł swoje wnioski na obszernym materiale wybranym jednak wyłącznie z druków krakowskich.

⁸ Teksty te zostały przeze mnie wyekscerpowane w całości.

⁹ Ten druk oraz Nowy Testament w tłumaczeniu J. Wujka także wyekscerpowałam w całości.

¹⁰ Śmiech niejednokrotnie nie dysponował pierwodrukami. Na przykład podając kontynuanty grup *srz*, *zrz* u Skargi, oparł się na wydaniu krakowskim *Żywotów świętych* z 1615 r.

12, 12, *uyźrzeli* Iudic 14, 11), natomiast poczynając od 1. Księgi Królewskiej jest (obocznie z *-źrz-*) regularnym kontynuancem **źr'*, np.: *uyzrzeli* 1 Reg 6, 13, *weyźrzał* 1 Reg 9, 16, *poyźrzał* 1 Reg 9, 16, *uyźrzaw*szy 1 Reg 13, 6, *poyźrzenia* 1 Reg 16, 7, *uyźrzaw*łszy 2 Reg 10, 14, *uyzrzał* 2 Reg 11, 2, *weyźrzy* 2 Reg 16, 12, *uyźrzy*sz 3 Reg 8, 39, *uyźrzy* 3 Esdr 4, 18, *uyźrzałem* 4 Esdr 3, 29, *uyzrza* 4 Esdr 5, 3.

Zastanawia oczywiście, dlaczego grupa *-jźrz-* pojawia się w BibLeop dopiero od pewnego momentu. Prawdopodobnie mamy do czynienia z czyjąś ingerencją (redaktora?). Niejasne pozostaje, dlaczego korektą nie objęto całego tekstu. Poza tym intryguje obecność bardzo licznie poświadczonej w całej BibLeop grupy *-źrz-*, która jest przecież dawniejszym, XV-wiecznym kontynuancem **źr'*. Możliwe, że mamy tu do czynienia z jeszcze jednym śladem świadczącym, że BibLeop jest zmodernizowaną wersją starszego tłumaczenia.

Poza wymienionymi grupami *-źrz-*, *-jźrz-* występuje w BibLeop grupa *-jrz-* poświadczona 20 przykładami, z których 10 przypada na Księgę Syracha, por. np.: *uyrzyćie* Gen 44, 23, Mat 24, 15, *nienayrzę* Ex 23, 7, *uyzrał* Tob 1, 15, *poyrzaniu* Jdt 6, 12, *uyrzeli* Jdt 10, 7, *podeyrzenie* Syr 3, 16, w *podeyrzeniu* Syr 9, 1, *weyżrało* Syr 11, 13, *uyrzy* Syr 16, 19; 25, 19; 31, 15.

Odosobnionymi zapisami jest poświadczona w BibLeop grupa *-jźr-* (może też *-jzr-*), por.: *uźryaw*szy 3 Reg 13, 25, *uyzrałem* Ez 16, 8, *uyzrałem* Ez 23, 13, *uyźreli* 3 Mach 6, 2, 1.

BibRadz stanowi pod względem kontynuanców grupy **źr'* prawdziwą niespodzianką dla historyka języka. Okazuje się bowiem, że **źr'* jest reprezentowane w tym zabytku w sposób regularny przez grupę *-jzr-* (obocznie z *-jźr-*, ale z wyraźną przewagą *-jzr-*), np.: *weyzreniu* Gen 3, 6, *uyzrę* Ex 10, 28, *uyzraw*szy Ex 34, 30, *uyrzy* Lev 13, 10; 14, 44, *weyzrę* Lev 26, 9, *doyzrąte* Num 17, 8, *uyzraw*szy Deut 4, 19, *zayzreć* Deut 28, 54, *uyzreli* Joz 8, 20, *uyzrał* Judic 11, 35, *uyzreli* 1 Reg 6, 13; 31, 7, *uyzrał* 2 Reg 11, 2, *weyzraw*szy 1 Par 21, 21, *uyrzy*sz Job 2, 5, *doyzrąte* Job 15, 33, *poyzrał* Job 31, 1, *poyzrałem* Eccli 2, 11, *weyzraw*łszy Jer 36, 16, *uyzreli* Jer 41, 13, *Weyzry* Tren 1, 9, *obeyzry* Tren 5, 1, *weyzreniu* Dan 1, 4, *uyzrałem* Dan 10, 5, *śię obeyzrę* Am 5, 22, *śię obeyzrał* Nah 2, 8, *uyrzy*sz Mal 1, 8, *doyzreć* 4 Esdr 4, 4, *weyzrał* Jdt 4, 9, *poyzreć* Sap 12, 14, *doyzreć* Syr 2, 16, *weyzryż* 2 Mach 1, 27, *uyzrał* Mat 4, 18; Mar 1, 16. 19, *weyzrał* Łuk 1, 44, *uyzraw*szy J 6, 14, *uyrzyćie* Act 28, 26, *uyzrę* Rz 15, 24, *weyzrał* Jk 1, 25, *uyzra* Ap 18, 9.

Jak już wspomniałam, obok licznie zaświadczonej grupy *-jzr-* występuje w BibRadz także *-jźr-*, np.: *doyzrewąty* Num 13, 21, *weyźrał* Ps 14, 3,

użyraw]zy Ps 48, 6, *weyżry* Iz 64, 9, *weyżrenie* Ez 1, 28, *obeyżry*]z Ez 8, 15, *weyżrę* Oz 14, 9, *użyrał* Jon 4, 5. Poza tym występują w tym zabytku grupy: *-jżrz-//jżrz-*, np.: *weyżrzeniu* Gen 2, 9, *zayżrzeli* Gen 37, 11, *użyrzał* 1 Reg 14, 25, *wyżrzy* 3 Reg 18, 43, *weyżrzał* 4 Reg 3, 14, *weyżrzeniem* Cant 4, 9, *podeyżżenia* 2 Mach 4, 34, *użyrzyćie* Mat 24, 15, *o przeżyżreniu* Rz 8 wst. Choć nieliczne pojawiają się też przykłady z grupą *-jrz-*, np.: *weyżreniu* Gen 12, 11, *podeyżżanéy* Num 5 wst., *podeyżżané* ib., *użyraw*]zy 1 Reg 17, 42, *użyry* [ie 2 Reg 3, 13, *użyrałá* 1 Par 15, 29. Zupełnie sporadycznie poświadczane są grupy *-żr-//zr-* oraz *-żrz-//zrz-*, por.: *pożyrał* Gen 19, 28, *weżreniu* Gen 24, 16, *weżrenie* Cant 5, 15, *użrał* 4 Esdr 10, 30, *dożyrałé* Nah 3, 12, *niedożyrały* Sap 4, 5.

Na temat grupy *-jzr-* (wyjątkowo licznie zaświadczonej w BibRadz) pisał W. Kuraszkiewicz: „U Grzegorza Pawła z Brzezin spotkałem nie notowaną dotąd w historii i geografii tych połączeń postać: *poyzry*, *poyzrycie* imper., *podeyżżanáq*, *użyrysz* obok form literackich i mazowieckich: *podeyżżenie*, *weyry*, *wodę z żyródl, żyródlem*. Jest to wymowa *-jzr-*: *pojzry*, *pojzrycie*, *podeyżżrana*, *użyrysz*, rozwinięta przez całkowitą dysymilację grupy *-żrz-* po samogłosce, podczas gdy znane dotąd przykłady małopolskie typu *użyrał* lub mazowieckie i wielkopolskie typu *użyrał* przedstawiają dysymilację częściową. Ten wyjątkowy dialektyzm Grzegorza Pawła stanowi pośrednią, przejściową, ale najbardziej rozwiniętą fonetycznie wymowę między Małopolską a Mazowszem”¹¹.

Biorąc pod uwagę świadectwo BibRadz, wolno powątpiewać, czy wymowa typu *użyrał* stanowiła w 2. poł. XVI w. „wyjątkowy dialektyzm”. Wypada raczej przyjąć, że zapisy z grupą *-jzr-* w BibRadz (wyjątkowo trafiające się też w BibLeop i BibBud, o czym niżej) dowodzą faktycznego rozwoju kontynuantu **žr* w dialekcie małopolskim, a przynajmniej na pewnym jego obszarze (cechy językowe BibRadz przemawiają za tym, że jest to zabytek środkowomałopolski). Warto też w tym kontekście przypomnieć, co na temat kontynuantów grupy *-żrz-* pisał w cytowanej już monografii Śmiech (jw. s. 145): „Na przełomie XV i XVI w. pojawia się na terenie Małopolski środkowej kontynuant *-żr-*, powstały wskutek dysymilacji z grupy *-żrz-*, i występuje on dalej w języku ludowym wobec literackiego *-żrz-*, *-jżrz-*, *żrz-* albo

¹¹ *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*. Wrocław 1953 s. 317. Na wyjątkowość grupy *-jzr-* u Grzegorza Pawła z Brzezin zwraca też uwagę M. Karpluk w pracy *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku* (Wrocław 1977). Autorka (jw. s. 30) przytacza w niej formę *obeizrała* poświadczoną u Seklucjana dodając, że Rospond czyta zapisaną grupę *-jzr-* jako *-jżrz-*.

w tej postaci, z jaką spotkaliśmy się na pocz. XVI w. (tzn. *-źr-*), lub w postaci zmodyfikowanej przez rozsuniecie artykulacji, a więc *-jźr-* lub *-jzr-* [...] W dzisiejszych gwarach Małopolski środkowo-wschodniej spotykamy te same kontynuanty – *źr-*, *-źr-*, *-jźr-*, *-jzr-*. Wskazuje to również na to, że dzisiejszy stan jest nieprzerwaną i niezmienioną kontynuacją stanu z XVI, XVII w.”

W rękopiśmiennych zabytkach 1. poł. XVI w. form typu *ujzrał* nie ma (por. Bar 99). Śmiech odnotowuje grupę *-jzr-* dopiero w zabytkach XVII-wiecznych¹² – w rękopisach (*Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*) i drukach (*Polska satyra mieszczańska*)¹³. BibRadz stanowi więc wyjątkowe świadectwo przemawiające za tym, że grupa *-jzr-* już w połowie XVI w. musiała być typowym kontynuantem **źr'* przynajmniej na pewnym obszarze dialektu małopolskiego.

Równie interesującym jak BibRadz świadectwem kontynuantów grupy **źr'* w 2. poł. XVI w. jest Biblia Budnego. Otóż w niektórych partiach tego zabytku występuje niemal wyłącznie grupa *-jzr-*, w innych przede wszystkim grupa *-jzrz-*. W szczegółach przedstawia się to następująco: Wyłącznie grupę *-jzr-* zaświadcza początkowe Księgi BibBud (do Ester włącznie)¹⁴, np.: *uyzrał* Gen 2, 19, *weyrzał* Gen 4, 5, *poyrzeli* Gen 18, 16, *doyrzâte* Gen 40, 10, *weyrzał* Ex 14, 24, *uyzrał* Lev 9, 24, *podeyrzenia* Num 5, 25, *doyrzewáty* Num 13, 20, *weyrzenie* Judic 8, 18, *weyrzy*[z 1 Reg 1, 11, *uyzrał* 3 Reg 18, 39; 4 Reg 16, 12, *poyzrał* 1 Par 21, 21, *uyrzyćie* 2 Par 20, 17, *poyrzenie* Est 2, 2. W dalszym ciągu grupa *-jzr-* pojawia się tylko w dwu miejscach (por. *uyzraw*[zy Job 6, 21, *uyrzę* Jon 2, 4), natomiast regularnym kontynuantem **źr'* w tej partii BibBud jest grupa *-jzrz-*, np.: *uyrzy* Job 20, 9, *Weyrzy* Job 34, 5, *weyrzał* Ps 31, 7, *nienayrzy* Prov 13, 24, *Weyzrałem* Eccli 2, 11. 12, *obeyrzy* [sie Iz 17, 7, *weyrzałem* Jer 4, 23, *uyrzy* Ez 12, 13, *weyrzałem* Oz 14, 9, *nayzrałem* Am 5, 21, *uyzrał* Jon 3, 10, *poyrzę* Hb 2, 1, *uyzrałem* Zach 1, 18. W tej samej partii przekładu pojawia się sporadycznie grupa *-jzr-*, por.: *obeyrzy* [ię Job 5, 1, *uyzreć* Job 7, 7, *uyzraw*[zy Ez 1, 28, *uyzrał* Dan 10, 16, *uyzrałem* Oz 9, 10.

¹² Por. Ś m i e c h. *Rozwój historyczny* s. 145.

¹³ W *Modlitwach Wacława* (1482 r.) znalazł Śmiech (tamże s. 35) jeden przykład z grupą *-jzr-* (*przeyzrał*) podejrzewając, że jest to zapewne błąd kopisty. Autor zaklasyfikował zabytek jako wielkopolski, choć są w nim też cechy językowe właściwe dla dialektu małopolskiego (np. końcówka *-och, mie, cie, sie* w pozycji przy czasowniku).

¹⁴ Obok stale występującej w tej partii tekstu grupy *-jzr-* trafia się tu jeden zapis w postaci *urzał* 1 Par 21, 20, który trzeba chyba uznać za błąd.

W księgach apokryficznych i Nowym Testamencie znowu typowym kontynuancem *źr´ jest grupa -jrz-, np.: *zayrzeć* 4 Esdr 2, 28, *weyrzy*z Tob 3, 3, *weyrzał* Jdt 4, 11, *weyrzenia* Sap 17, 4. Obok tego obocznie pojawia się, choć znacznie rzadziej, grupa -jzrz-, a już zupełnie wyjątkowo grupa -zr-, np.: *podeyżenia* 2 Mach 4, 34, *uyzrzeli* Mat 2, 11, *nienayzrzy* J 3, 20, *przezrałem* J 9, 11, *przezraw*z E f 1, 5, *uyzrzał* Ap 12, 13.

Przedstawiona repartycja kontynuanców grupy *źr´ w BibBud jest zapewne przykładem świadomego „mieszania” przez tłumacza cech językowych właściwych różnym dialektom (dotyczy to także kontynuanców grupy *sr´). Za mazowieckim (szerzej: północnopolskim) pochodzeniem kontynuancu *źr´ w postaci grupy -jrz- przemawiają wileńskie druki P. Skargi. Zarówno w 1. wydaniu *Żywotów świętych*, jak i w książeczce *O jedności Kościoła Bożego* grupa ta jest licznie poświadczona, np. w SkarJedn: *nie weyrzy* 25, *podeyżane* 32, *zayrzeli* 41, *podeyżanego* 100, *uyzrzał* 482¹⁵.

W BibWuj regularnym kontynuancem *źr´ jest grupa -jzrz- (wyjątkowo -jzrz-), np.: *zayżrzála* Gen 30, 1, *uyzrzał* Ex 2, 13, *uyżrzy*z Ex 33, 23, *uyżrzałby* Lev 20, 77, *weyżrzę* Lev 26, 9, *podeyżenia* Num 5, 14, *uyżrzał* Deut 4, 19, *Uyżrzałem* Joz 7, 21, *weyżrzał* Rut 1, 6, *uyżrzeli* 1 Reg 6, 13; 17, 23; 21, 11, *niedoyżrzałé* Cant 2, 13. Obok tego zupełnie sporadycznie pojawia się grupa -jrz- i całkiem wyjątkowo (1 przykład) grupa -jżr-, por.: *podeyżenia* Num 5, 18. 25. 29; *zayrzy*z Num 11, 29, *weyrzał* Num 12, 10, *uyrzeli* Judic 1, 24, *uyżryaw*z Act 9, 40.

W formach typu *dojrzały* występuje poza tym grupa -żrz-, np.: *skorożrzáté* (*iagody*) Num 13, 21, *skorożrzála* Syr 51, 19, *skorożrzáły* (*owoc*) Iz 28, 4, *skorożrzáły* (*fig*) Mich 7, 1.

Czy wymowa typu *ujżrzał* właściwa była pochodzącemu z północnej Wielkopolski Wujkowi?¹⁶ Sądzę raczej, że pisownia BibWuj jest odbiciem normy drukarni krakowskiej, natomiast wyjątkowo trafiająca się w tym tekście grupa -jrz- to zapewne przeoczenia korektora. O wymowie typu *ujrzał* u Wujka wnosić można pośrednio na podstawie znacznej części WujNT. W zabytku tym, mimo że ukazał się w Krakowie, konsekwentnie występuje grupa -jrz-, poczynając od Mat 18, 31 aż do Łuk 5, 27, np.: *uyrzaw*z Mat 18, 31, *poyrzaw*z Mat 19, 26, *uyzrzał* Mat 20, 3, *przeyrzeli* Mat 20, 34, *uyrzaw*z Mat

¹⁵ Formy z grupą -jrz- są w tym druku wyjątkowe.

¹⁶ W dzisiejszych gwarach północnej Wielkopolski, skąd pochodził J. Wujek, panuje wymowa typu *ujrzał*. Por. mapę kontynuanców *szr*, *zrz* w Ś m i e c h. *Rozwój historyczny* s. 164.

Mat 21, 19. 20. 38, *uyrzq* Mat 24, 30. W pozostałej partii tekstu konsekwentnie zapisywana jest grupa *-jżrz-*.

Podobną sytuację obserwujemy na przykładzie dwu wydań *Postylli mniejszej* Wujka. W 2. wydaniu (Poznań 1582) konsekwentnie poświadczona jest grupa *-jżrz-* (widać, że taka pisownia obowiązywała także w drukarni poznańskiej), np. *doyżrzyćie* (II 14), *záyżrzeli* (II 16), *Poyżrzyże* (II 18), *uyżrzyćie* (II 22), *uyżrzawŹzy*, *weyżrzał* (II 22), *przeyżrzeniu* (II 25). Tymczasem w wydaniu krakowskim *Postylli* (Kraków 1588) mamy trochę przykładów z grupą *-jrz-* (w wydaniu poznańskim odpowiadają im zapisy z grupą *-jżrz-*), np. w 3. wydaniu – z *przeyrzenia*, *uyrzawŹzy*, *Uyrzyćie*, a w 2. wydaniu – z *przeyżrzenia*, *uyżrzawŹzy*, *uyżrzyćie*. Prawdopodobnie nie bez znaczenia jest tu fakt, że zarówno 3. wydanie *Postylli*, jak i Nowy Testament, zachowujące sporo przykładów typu *ujrzał*, wyszły z tej samej oficyny drukarskiej A. Piotrkowczyka (może składacz pochodził z północnej Polski?).

Zastanawia, dlaczego normą drukarni poznańskiej była pisownia typu *ujżrzał*. W *Księgach poznańskich*, *Żołtarzu* Wróbla (także u autorów mazowieckich: Budnego, Skargi) jest poświadczona pisownia typu *ujrzał*, a tymczasem w drukarni poznańskiej obowiązuje norma *ujżrzał*. Nawet jeśli przyjąć, że źródłem tej normy były drukarnie krakowskie, to i tak pozostaje pytanie, dlaczego właśnie pisownia typu *ujżrzał* obowiązywała w drukach 2. poł. XVI w. (krakowskich i poznańskich)? Przypomnijmy, że w rękopisach 1. poł. XVI w. grupa *-jżrz-* była poświadczona zaledwie 14 zapisami (na 18 przebadanych przez Bargieł zabytków, por. Bar 99).

Nie wykluczając roli języka czeskiego w charakterze „arbitra”¹⁷, chcę zwrócić uwagę na fakt, że na znacznym obszarze gwar wielkopolskich panuje dziś wymowa *jżrz* (z wstawnym *d* w zachodniej Wielkopolsce), a jedynie w gwarach północno-wschodnich mamy kontynuant **žr´* w postaci *jrz*. Poznań leży na stycznej tych dwóch typów wymowy.

Sądzę, że przedstawiony przeze mnie materiał wyraźnie świadczy, iż druki 2. poł. XVI w. nie mają jednolitych kontynuantów grupy **žr´*. Co prawda w drukach krakowskich, i to rzeczywiście niezależnie od pochodzenia autorów tekstów tam drukowanych, normą jest grupa *-jżrz-* (inne kontynuanty spotykane w tych drukach to zapewne przeoczenia korektorów). Jednak pozakrakowskie druki autorów mazowieckich pokazują jednoznacznie, że normą

¹⁷ „Nasuwa się przypuszczenie – pisał Z. Stieber (*Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego*. JP 1950 s. 163) – że czeszczyzna odgrywała rolę arbitra w walce o prymat w języku warstw wykształconych, jaka się toczyła między dialektami wielkopolskim i małopolskim”.

północnopolską była już wówczas grupa *-jrz-*. Wreszcie sporym zaskoczeniem jest chyba fakt, że w małopolskiej, uchodzącej za bardzo literacki przekład, *Biblii Radziwiłłowskiej* spotykamy zagadkową grupę *-jzr-*.

O zróżnicowaniu regionalnym polszczyzny 2. poł. XVI w. świadczy m.in. wypowiedź Szymona Budnego, który w przedmowie do przekładu Biblii (1572 r.) tak pisze: „Co się tknie polszczyzny, żebyś o tym wiedział, wiem, że naszy Polacy pospolicie oney krainy mowy w p i s a n i u [podkr. moje – B. M.] używają, z której kto rodem”. Tę „rozmaitość” polszczyzny korygowały oczywiście drukarnie. Ich zadanie polegało na ujednoceniu języka pisarzy pochodzących z różnych stron Polski, na niwelowaniu różnic regionalnych. A ponieważ najwięcej drukarni było wówczas w Krakowie, dlatego język literacki 2. poł. XVI w. sprawia wrażenie jednolitego pod względem gramatycznym. Dopiero zestawienie druków krakowskich z pozakrakowskimi – tymi, które ukazały się w Poznaniu, Wilnie, Brześciu Litewskim, mogłoby pokazać rzeczywiste, regionalne zróżnicowanie polszczyzny literackiej 2. poł. XVI w.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Bar – M. B a r g i e ł. *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI w.* Wrocław 1969.
- BibBud – *Biblia to iest, Księgi Starego i Nowego Przymierza, znowu z jęz. ebreyskiego, greckiego y łacińskiego, na polski przeloż.* Nieśwież 1572 w druk. Mac. Kawieczynskiego.
- BibLeop – *Biblia to ie[st] Kxięgi Stharego y Nowego Zakonu / na Pol[ki] ięzyk/ z pilnością według łaciń[skiej] Bibliey od Kościoła krześciań[skiego] pow[se]chnego przyięthey/ nowo wyłożona w Krakowie w Drukárni Szárffenbergerow 1561.*
- BibRadz – *Biblia [święta] tho ie[st] K[sięgi] Stárego y Nowego Zakonu/ wła[śnie] z Zydow[skiego]/ Greckiego/ y Łacińskiego/ nowo ná Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone w Brześciu Litewskim 1563.*
- BibWuj – *Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu, według Łacińskiego przekładu [tárego, w kościele pow[se]cznym przyiętego, ná Pol[ki] ięzyk znowu z pilnością przelożone... przez D.*

- Jakuba Wujka z Wągrowca, theologa Societatis Jesu w Krakowie w Drukarni Łazarzowéy, Roku Pań[skiego] MDXCIX.*
- WujNT – *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa z nowu z łacińskiego i greckiego na polskie wiernie a szczyrze przetłóżony... Przez Doktora Jakuba Wujka, teologa Societatis Jesu. W Krakowie w drukarni Andrzeja Piotrkowczyka Roku Pań[skiego] 1593 (wyd. fototyp. Kraków 1966).*

THE 16th-CENTURY NORM OF THE POLISH LITERARY LANGUAGE
ON THE BASIS OF THE CONTINUANTS OF THE *žr' GROUP

S u m m a r y

The author takes up the problem of the norm of the Polish literary language in the period of the Renaissance. We find the instances of the continuants of the *žr' group in the prints written by the authors from Great Poland, Masovia and Little Poland. They are also in prints edited outside Krakow (in Poznań, Vilnius, Nieśwież and Brześć Litewski). In keeping with the above-mentioned examples we can say that in the second half of the sixteenth century there was a variety of the Polish literary language due to various regions. For example, in Great Poland and Masovia the continuant of the *žr' group in medial position was the -jrz- group. In Little Poland, however, if we can rely on the testimony of the Radziwiłł Bible, there was the -jzr- (-jžr-) group. The -jzr- has been regarded by the historians of the language as something exceptional, which is confirmed with hundreds of instances in the Radziwiłł Bible from Little Poland. This fact deserves particular attention and a more thorough study.

The regional variety of the literary language in the second half of the sixteenth century is not confirmed by the "Krakow prints", the works published in Krakow. The authors (who came from various regions) printed the majority of their works just in Krakow. In this manner, one may conclude that the Polish literary language of that time bore a uniform character as regards its grammar. When we confront, however, these works with those printed outside Krakow, we find that there is a clear difference.

Translated by Jan Kłos